

Tonko MAROEVIĆ*

LJUSKE IDENTITETA

Razmatranje o svojstvima vlastitosti i drugosti

I

Jer JA je netko drugi – zapisao je davne 1871. u pismu Paulu Demenyju mladi sedamnaestogodišnji Arthur Rimbaud. Tom emfatičnom formulacijom – uklopljenom u samosvjesno obraćanje starijem prijatelju, u pismu opravdano nazvanom „Pismo vidovitog”, jer se u njemu pjesnik upravo tako predstavlja – kao da je započela moderna zapitanost o dometima i granicama osobnosti, o dvojbena dimenzijama istosti, o problematičnosti vlastitog identiteta. Umjesto romantičarske egomanije i neupitne prevlasti lirskoga subjekta, pozdana ispovjednog tona, javlja se sumnja i dvojba, pa čak i njihovo nadmašivanje u smjeru prenošenja osobnih svojstava na razinu mogućeg alteriteta.

Gotovo stoljeće i pol, dakle, suočeni smo s disocijacijom sopstva, s relativiziranjem pojma osobnosti. Nebrojani su se moderni pisci suočili s problematikom nepouzdanoga ili dvostrukoga (ili čak višestrukoga) identiteta, s čovjekovom potragom za vlastitim ishodištem u kojemu će se prepoznati i sabrati, ili pak bijegom od limitiranih potencijala i nužno naslijeđenih svojstava, karakterizacija, atributa. Iluzija oslobođenja od nametnutih stega, tjeskobnoga društvenog okvira, bolnih ograničenja nezadovoljavajućeg statusa, jedna je od provodnih niti suvremene autorefleksije, a druga je rezignacija u odnosu na neizbježnost uspostavljenih granica, na težinu prihvaćene uloge, na alijenaciju, odnosno pretvaranje u objekt, gubljenje svih subjektivnih distinktivnih crta.

Zapletenost ljudske psihe i temeljnu dvojnost, antinomičnost čovjekova položaja u svijetu možda je najbolje formulirao Luigi Pirandello u nizu svojih

---

* Akademik Tonko Maroević, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

djela, kojima je – pretežno, početkom dvadesetoga stoljeća – upravo propitki-
vao odnose „lica i maske”, „svjetla i sjene”, „aversa i reversa”. Dovoljno je na-
vesti samo nekoliko karakterističnih naslova da razaberemo koliko je bio op-
sjednut motivom identiteta: *Igra uloga, Gospođa Morli, jedna i dvije, Šest lica*
traže autora, Ili netko ili nitko, Kakovu me hoćeš, Kad si netko i nešto, Kad bi-
jah lud, Obje maske, Dvolika herma itd. Ali možda je čak učinkovitije citira-
ti samo jedan tipičan Pirandellov ulomak: „Vidim nešto kao labirint kojim se
naša duša kreće hodajući u krugu mnoštvom putova... I vidim u tom labirin-
tu jednu dvoliku hermu, koja se jednim licem smije a drugim plače. A jedno
se lice pritom smije plaču drugoga”.

Tragičnost i komičnost dvoglave herme simbolizira rascijepljenost čovje-
kova bića, tragikomičnost njegove sudbine, ali i temeljnu razdvojenost naravi,
nemogućnost svođenja na samo jedan lik. Glavni lik Pirandellova romana *Po-*
kojni Matija Pascal primjerno realizira latentnu dvostrukost vitalnih slojeva.
Nezadovoljan svojim životom bježi iz ustaljena okvira, napušta obitelj i zavi-
čaj, a doznajući da ga smatraju umrlim, da su dapače pronašli njegovo truplo i
zakopali ga, odlučno mijenja ime, stječe sasvim novi identitet (istina, bez po-
krića službene registracije, što će mu otežati snalaženje i čak ga prisiliti na na-
stojanje povratka u prethodno stanje).

Pirandellova poigravanja razinama osobnosti, potencijalima višestruke
identifikacije, dodiruju počesto paradoks i grotesku. U drami *Henrik IV* glav-
ni junak, suvremeni nam gospodin, sasvim se uživio u ulogu povijesnog kra-
lja, pa mu se i zbivaju odgovarajuće analogne situacije. Protagonisti niza bit-
nih modernih romana vrlo često žive dvostrukim životima ili pak svoje ja-
stvo gube u procjepu rigidnih društvenih zahtjeva i nemoći suprotstavljanja
sustavu koji ih mrvli. Amblematične su figure što doživljuju *Kugu* i *Mučninu*,
Pad i *Svršetak igre*, stranicama najrelevantnije proze kreću se *Krivotvoritelji* i
Mjesečari, svako toliko nas susreće *Stranac*, *Čovjek bez svojstava*, *Stepski vuk*,
Podanik ili *Kaspar*. Do apsurdna je dovedena dezintegracija ličnosti, iščašeno-
šću i pomaknutošću perspektive temeljno je narušena koherencija i jednodu-
šnost predstavljenih bića.

Moderna je poezija odavno raskrstila s dogmom lirskog subjekta, s iden-
tifikacijom autora kao membrane opjevanih doživljaja, stanja, osjećaja. Mno-
gi su autori realizirali program pisanja „u drugom licu”, preuzeli su imena i
uloge izmišljenih ljudi kao tvoraca stihova što su ih sami ispisali, katkad iz
potrebe skrivanja vlastite osobnosti, a katkad iz namjere izazivanja posebnih
efekata. Talijanski pjesnik Olindo Guerrini izašao je na glas kad je svoje prve
stihove objavio kao djelo rano preminuloga, sušičavoga Lorenza Stecchettija,
a nastavivši tiskati i ostala djela pod tim istim imenom, jednu je knjigu pak

pripisao (drugome heteronimu) Argiji Sbolenfiju. Francuski kozmopolit Valery Larbaud svoju je zbirku pjesama objelodanio kao ostvarenje J. O. Barnabootha, svojega fikcionalnog romanesknog lika, a isto tako je postupio i Boris Pasternak, kad je dio svoje poetske produkcije pripisao Doktoru Živagu, protagonistu svojega proznog remek-djela, unutar kojega je navedenu lirsku rukovet i uklopio.

Ideju nadmašivanja osobnosti, potrebu izlaska iz solipsističke krletke i sentimentalne ovojnice, naročito su zastupali angloamerički modernisti T. S. Eliot (s tvrdnjom kako se „osobnosti može odreći ili nju žrtvovati samo onaj tko već jest osoba”) i Ezra Pound (zalažući se za prebacivanje iz sfere privatnih osjećaja i ličnog rakursa na razinu impersonalnih, objektivnih uvida ili statusa *persone*). Terminom „persona”, kao posredničke uloge između autora i čitatelja, služio se već i Robert Browning, ali je Pound zaigrao na bitnu dvosmisljenost tog pojma, na dijakrono klizanje smisla, budući da je persona izvorno (po etruščanskom, potom latinskom) značila masku (dakle, nešto neindividualno), da bi u suvremenom poimanju predstavljala upravo jedinku, nepovnljivu osobnost. Prava je ironija sudbine što veliki portugalski pjesnik Fernando Pessoa nosi prezime koje je sinonim Persone, a svoj je impresivni opus objavljivao pod četiri glavna heteronima (od kojih je svaki predstavljao karakterističan i poseban lirski svijet), te još dvadesetak „sporednih” imena.

Naveli smo niz primjera stvaralačke bifurkacije, grananja, deltaste razvedenosti, a time i višestrukog, višestranog, pa često i rascijepljenog, kontrastnog, nutarnje proturječnog karaktera i profila modernih pisaca, a time i modernoga čovjeka općenito. Da se manje čudimo fenomenu pluralnog identiteta književnih likova i njihovih autora, prisjetimo se činjenice egzilantske sudbine i učestale iskorijenjenosti ljudi modernih vremena, a kritičkih intelektualaca posebno. Brojne emigracije obilježile su dvadeseto stoljeće, pa i na kreativnom planu, a osim bolnih iskustava urodile su i nekim pozitivnim posljedicama: proširenjem vidika, prihvaćanjem dotad neznanih tekovina, hibridizacijom i sinergijom raznih kulturnih slojeva.

Od Joyceove lutalačke ampliture (koja je jamačno uvećala njegov polilingvizam), preko Beckettove selidbe (i jezične konverzije s engleskoga na francuski) naći ćemo brojne primjere heteroftongije i aloglosije: Ionesco, Tzara i Cioran, primjerice, prelaze s rumunjskoga na francuski, Nathalie Sarraute i Andrej Makine zamjenjuju svoj ruski također francuskim, dok Nabokov pak, kao i Konrad, a dijelom čak Brodski, optiraju za – sada već globalni – engleski. U američkom *melting-potu*, da ne nabrajamo, naći ćemo još više slučajeva prihvaćanja aktualnog svjetskog koinéa. Promjena izražajnog registra uvi-

jek rezultira i mijenom motiva i sadržaja, da ne govorimo o nacionalnoj literarnoj pripadnosti, koja postaje dvojnog, trojnog ili vrlo relativnog.

Konačno, imamo barem dva cjelovita književna svjedočanstva koja kao naslov uzimlju temu identiteta. Pjesma „Identiteti” Paula Eluarda (posvećena Dori Maar, znakovito osobi kompleksna podrijetla i raspršene sudbine) u kojoj svjetlost viđenja povezuje u jedinstveni obzor inače razdvojene pojave: „Gledam polja more prekrivene istim danom.” Roman „Identitet” Milana Kundera pak oscilira oko ljubavnog (ne)prepoznavanja, oko dvojnosti ideje/idealna i konkretne osobe, oko svojstava što bi pripadala rodu/vrsti i nezamjenjivih specifičnosti individualnog uloga. Riječju: identitet je uvijek upitan!

II

Ljubezno pozvan na interdisciplinarni znanstveni skup *O identitetu*, prirodno sam odmah pomislio na pisanje iz perspektive književnosti. Doista, problematika identiteta raznoliko se i poticajno reflektirala na brojnim proznim stranicama i u relevantnim pjesničkim ostvarenjima, a ništa manje i u stavovima i sudbinama samih autora. Naravno, ponajprije se nametnulo pitanje egzistencijalnog određenja, ugroženoga i nesigurnoga pojedinca, male jedinke u bezgraničnoj masi i beskonačnom svemiru. Literatura je potom naročito rado tretirala samo identifikaciju osjetljivog i spoznaji naklonjenog čovjeka u odnosu na totalitarne sustave i društvo sasvim poremećenih vrijednosti. Svi literarni identiteti, po naravi stvari, privilegiraju elitističku poziciju i svojevrsna su apologija individualizma.

Činilo mi se međutim nedostatnim zaustaviti se na povijesno-panoramskoj evidenciji književnih odjeka i aspekata identitetskog pitanja, premda su oni također nudili mnoge informacije o metamorfozama identiteta. Da imam jaču sociološku naobrazbu valjda bi vrijedilo raspraviti o povlasticama (nekih) i o teretu (nekih inih) identiteta. Da sam filozof osjećao bih se pozvanim razmotriti hijerarhiju identiteta, razvrstati ih po relevantnosti i pertinentnosti, razdvojiti ih po generičnosti i po uvećanoj specifičnosti. Da sam povjesničar imao bih argumenata za diskusiju o nastanku i fazama konstituiranja nekih kolektivnih identiteta, uspoređivati bliže i susjedne s onima daljnjima i neprikladnima za komparativnu raspravu.

Kao književni poslenik i sudionik u vremenu novoga tisućljeća, te pripadnik naroda upletenoga u aporije i kontroverze na križanju sredozemnog, srednjeeuropskog i balkanskog prostora, prisiljen sam pozvati se na vlastitu empiriju, pa pokušati razlučiti o čemu bi se sastojao moj identitet, a dakako i identitet sličnih, analognih ili pak suprotnih i sasvim različitih ljudi. Jer paradoks

traženja identiteta sastoji se u tome što se on može odrediti jedino u usporedbi s drugima. Pa i pojedinačni, individualni identitet nije ništa drugo nego li presjecište raznorodnih kolektivnih, širih odrednica. Svaki identitet ima različite fasete, različite slojeve, različite razine nejednakih značenja i važnosti.

Nužno simplificirajući, identitetsko određenje vidim kao umnožak genetskih i kulturalnih sastojaka, gdje bi, recimo, apscisu predstavljale komponente roda, regije i generacije, a ordinatu utjecaj naobrazbe, socijalnog statusa i nacionalne pripadnosti. U vlastitom slučaju, dakle, ne bih mogao niti smio zanijekati činjenicu da sam muškarac, da sam rođen u gradu sredozemne atmosfere i to u godini izbijanja Drugoga svjetskog rata. Ako sam apscisu postavio gotovo deterministički, u ordinati se nižu svojstva onoga što sam stekao radom i spoznajom, društvenom orijentacijom i sviješću o nužnoj solidarnosti s bližnjima. Lako je zaključiti da genetske pretpostavke (rod, mjesto i datum rođenja, te obiteljski kontekst) tvore užu, čvršću jezgru moga identiteta, a da su kulturalne susljedne, posljedične i stoga podložnije mogućnostima mijene i čak odbacivanja. Ali u mojem slučaju ne odričem se stečene erudicije, prihvaćam prava i obaveze svojega društvenog položaja i uzajamno sudjelujem u raznim modalitetima svoje zavičajnosti i domovinskosti, svoje profesionalnosti i ljudskosti.

I gdje bi sad tu bila moja istost, podudarnost sa samim sobom? Očigledno, jedino u posebnoj proporcioniranosti raznih svojstava, diferenciranoj participaciji raznih komponenti. Razumljivo je da me temeljitije određuje životna dob i činjenica da sam čovjek negoli to što sam profesor i Hrvat, ali to ne znači ni da se kulturalno nataloženih slojeva smijem i mogu lako lišiti. Stoga najradije govorim o ljuskama identiteta, o tanjim ili debljim slojevima od kojih me svaki u stanovitoj mjeri određuje, a u samoj srži stoji biološka činjenica rođenja i postojanja (koja, dakako, jer je dijelim sa svim ostalim postojećim osobama, ne može biti dovoljno distinktivna).

U francuskoj kulturi psihoanalitičke orijentacije uspostavljena su dva razdvojena pojma individualnosti, osobnog identiteta. Jedan je *memeté*, a drugi *ipseité*; prvi je nastao oslanjanjem na domaću im zamjenicu u prvotnom značenju *isti*, a drugi pozivanjem na latinsku pokaznu zamjenicu koja odvaja od ostaloga i znači pretežno *sam*, sam po sebi. Dakle: istost naspram samosti, izdvojenosti. Ne ulazeći u filološke nijanse, pa čak ni u stručnu, specijalističku diferencijaciju, postojanje dvostrukog pojma za identitet tumačim kao svijest o različitim razinama udaljenosti od fizičke baze prema duhovnoj projekciji, od animalnosti prema animi. Naravno, pretpostavljam da je svatko od nas ljudi uronjen u jedno i u drugo, u istost i u samost, ali nije rečeno da baš na podjednak način – zavisno od udjela nagona i sublimacije – u tome participiramo.

Ako mi je pomisao o ljuskama identiteta možda asocijativno nadošla iz naslova – još nepročitane Grassove knjige – *Dok ljuštim luk* (za koju znam da je njegova smjela autoanaliza), svakako moram priznati da od sebe, na sreću, ne mogu očekivati neka univerzalnija analogna biografska otkrića ili povijesne pikanterije, a, nažalost, niti literarnu uzbudljivost ravnu njegovu pisanju. Međutim, mislim da je ideja o ljuštenju prozirnijih ili zamućenijih listića ili pločica iskustva organski okupljenih oko bića, jedini put razumijevanja vlastite povijesti i prepoznavanja vlastitih koordinata. Sa zanimanjem sam doznao za formulaciju Edgara Morina kako je naš identitet nužno koncentričan, odnosno da oko jezgre gravitiraju ine čestice što tvore njegovu posebnost.

Da i hoću, ne mogu nikako preskočiti pitanje nacionalnog identiteta, pitanje koje ne bi bilo nimalo teško da se u ime nacije ne samo vode sporovi, nego zbijaju i ratovi, nasilja, progoni i pravi genocidi. A pritom ne zaboravljam da je konstituiranje nacije uvjetno i relativno, ni odveć davno ni sasvim koherentno. U taksonomiji zamišljenih ljuski faktor nacionalnosti svakako pripada izvanjskim i manje ukorijenjenim slojevima, odnosno u najvećoj je mjeri zavisian od osjećaja i volje, namjere i društvene svijesti.

Kad se opredjeljujem za svoje hrvatstvo svjestan sam da sam reduktivniji od Kantova ideala neupitne pripadnosti isključivo ljudskoj rasi ili od svrstavanja Zigmunta Baumana pod zastavu Europske unije (istina, u tom slučaju iznuđena raskorakom između nezahvalne rodne Poljske i prihvaćene radne Engleske). Ne smatram ipak da izričitim optiranjem za zemlju u kojoj sam rođen i djelujem niječem ili potirem ni vlastito europejstvo ni vlastitu ljudskost, samo ih stavljam u određenu relaciju (štoviše, čak privilegiram općenitije protege na štetu onih užih). Ali osjećam dug prema sredini u kojoj sam rođen, prema tradiciji koju nasljeđujem, prema jeziku kojim se služim, prema duhovnom okviru unutar kojega sam formiran.

Usuđujem se kazati da mi je poučno iskustvo manjinstva. Koliko god sam zainteresiran za prava i zaštitu nacionalnih manjina u državi u kojoj živim (i u onoj u kojoj sam živio), jer vidim u njima plodan primjer raznolikosti, varijeteta, specifičnosti, i nacija kojoj pripadam u neku je ruku – ako ne baš manjinska, a ono svakako – vrlo malena, pa prema tome i sama zahtijeva i zaslužuje solidarnost u svrhu čuvanja svog povijesnog kontinuiteta i realizacije još neostvarenih potencijala. Osim toga, moje shvaćanje patriotizma više je domovinsko negoli otadžbinsko, i to ne stoga što bi drugonavedena riječ bila srpskoga podrijetla, nego zato što je domovina zemlja, teren, prostor, a nasljeđe po ocu je bliže rodovskom, plemenskom, onome što isključuje drugoga. Prvi je koncept svakako bliži građanskom, a drugi etničkom poimanju identiteta.

Poznato je da u trenutcima krize, opasnosti, prijjetnje izvana, bitno jačaju nacionalni osjećaji; ratna psihoza tjera ljude da se svrstaju i tako osjete sigurnijima. Dakako, manipulacije tada posebno dolaze na svoje, zloporabe i prevare, potiskivanja i prekoračenja, ugnjetavanja i zlostavljanja odmah su na dnevnom redu. Pravo domoljublje (ali i rodoljublje) na velikoj je kušnji da se ne pretvori u sredstvo grube diferencijacije i okrutne odmazde, da ne apsolutizira inače često sporedne, usputne distinkcije.

Kriterij opravdanosti nacionalnog osjećaja jest njegova usmjerenost na dobro vlastite sredine, a ne na štetu drugih. Istina, kako smo već spominjali, identitet je nemoguće odrediti ukoliko se ne postavi u relaciju s drugima, u stanovitu opoziciju i konkurentski odnos. Stoga je jedan od putova stjecanja (i nacionalnoga) identiteta otpor prema prestizanju susjeda, prkos prema namećanju sa strane većega i jačega (ili samo uspješnijega i bolje primanoga). Duhoviti Švicarac Max Frisch kazao je kako je identitet odbijanje onoga što drugi žele da budeš. Paradoksalno je što je on to mislio smjerajući na pravo da se nacionalno ne svrstaš, no isto načelo često je poslužilo i služi i kao kohezivni impuls, pogotovo kod malih, malobrojnih ili maloljudnih naroda.

Tonko MAROEVIĆ

GLI STRATI DELL'IDENTITÀ

Sommario

Il paradosso della ricerca dell'identità consiste nel fatto che essa è determinabile soltanto in confronto con qualche altra (identità). Anche l'identità individuale è nient'altro che il risultato dell'incrocio delle diverse identità collettive. Personalmente vedo la mia identità come una somma delle componenti di ordine genetico e quelle di ordine culturale; l'ascissa sarebbe stabilita dai fattori della famiglia, della regione e della generazione alla quale appartengo, mentre l'ordinata sarebbe influita dagli elementi della formazione scolastica, della posizione sociale e della nazionalità acquisita. Sbucciando i diversi strati dell'„io”, occorre distinguere quanto alcuni di loro sono profondamente radicati quasi nel midollo dell'essere, e quanto invece altri hanno il carattere di ingredienti più esterni – per non dire: superficiali – dell'identità. Ma il vero significato di qualsiasi componente dell'identità dipende dal contesto, cioè sempre anche dagli altri. Se da fuori qualcuno mette in questione o a rischio qualche strato o qualche componente della nostra identità, diventiamo subito propensi a difenderli, perché assumono subito un valore in più. Così, per dispetto o per tenacia, alcune componenti apparentemente più esterne diventano decisive, essenziali, superando altre determinanti esistenziali. E le identità collettive, nazionali, dipendono in maniera ancora più forte dalla dinamica e dialettica dei movimenti storici e sociali.